

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МАКАРЧУК ВІТАЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 340.0(09) + 343.11 + 347.918

**ПРАВОВИЙ СТАТУС РЕЄСТРОВОГО
КОЗАЦТВА В УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
ЗАХАРЧЕНКО Петро Павлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії права та держави.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
КОБИЛЕЦЬКИЙ Микола Мар'янович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри адміністративного та
фінансового права;

кандидат юридичних наук, доцент
ПРУС Віталій Зіновійович,
Національна академія внутрішніх справ,
доцент кафедри історії держави та права.

Захист відбудеться «26» квітня 2018 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.04 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, чит. зал № 12.

Автореферат розіслано «22» березня 2018 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л.М. Чуприна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із пріоритетних напрямів військової реформи, що здійснюється в Україні, визначено перехід до професійної армії за стандартами НАТО, вступ до якого став суспільно значущим напрямком, а також з огляду на перспективи розв'язання воєнно-стратегічної ситуації як в умовах російської анексії Криму та окупації Донбасу, так із врахуванням інших зовнішніх загроз національній безпеці України.

Реалізація державою плану професіоналізації збройних сил зумовлює необхідність правового регулювання їхньої діяльності на національному та міжнародному рівнях, створення правових механізмів, спрямованих на забезпечення захисту прав людини і жертв збройних конфліктів, дотримання соціальних гарантій військовослужбовців і членів їхніх сімей. Ухвалений у 1992 році Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», яким регулюються засади військової служби та терміни служби за контрактом, є важливим свідченням актуальності обраної теми дослідження.

Аналіз наукової літератури, думки військових експертів щодо професіоналізації Збройних сил України (далі – ЗСУ) свідчить про існування проблеми правового статусу контрактників, яка має двоїстий характер як колективних суб'єктів правовідносин (цілісної військової структури в єдиному функціональному організмі ЗСУ) загалом, так і окремого контрактника (фізичної особи) зокрема. Її вирішення залежить від реалізації ідеї поєднання історичного досвіду з сучасними моделями поліпшення правового статусу та покращення соціального забезпечення захисників Вітчизни, яка нині є вкрай витребуваною як у практичній, так і в дослідницькій площині.

Аналогом військової служби за контрактом був інститут реєстрового козацтва, який слід відокремлювати від забороненого сучасним міжнародним правом інституту наймання. Логіка, природа та еволюція правового становища реєстрового козацтва в умовах його функціонування у різноманітних державних утвореннях вирізняє його з-поміж традиційного для епохи середньовіччя інституту збройного наймання. Останній формувався з безробітних авантюристів, які втратили зв'язки з батьківщиною, фактично не мали підданства і не визнавали покровительства, характерного для традиційних суспільств тощо. На теренах України джерелом і водночас ресурсом інституту наймання було козацтво, яке відіграло провідну роль у національно-визвольній війні середини XVII ст. Останнє змушує звернути увагу на інститут реєстрового козацтва через виражено осучаснені риси, такі як публічно-правова природа реєстрового козацтва із сформованою правосуб'єктністю, яка визнавалася суспільством організаційно-функціональною структурою в системі збройних сил держав, на службі яких перебували козаки.

Звернення до досвіду формування і діяльності реєстрового козацтва є вповні актуальним конструктом корпоративної і водночас національної самоідентифікації сучасного інституту контрактників у ЗСУ. Вивчення генези

правого статусу реєстрового козацтва продовжує бути витребуваним у зв'язку із прискореним переходом ЗСУ на засади професійного війська, що й визначає актуальність теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано на кафедрі історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до таких бюджетних тем: «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний та практичний аспекти» № 11 БФ 042–01 (номер державної реєстрації 0111U008337); «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» № 16 БФ 042–01, що діє з 1 січня 2016 р. по 31 грудня 2018 р.

Тему дисертації затверджено вченою радою юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 грудня 2014 р. (протокол № 4).

Мета і завдання дослідження: *Метою* дослідження є вивчення генези правового становища з одного боку всього реєстрового козацтва як військової корпорації, а з іншого – реєстрового козака як фізичної особи. Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких *завдань*:

– розкрити історико-правовий зміст та запропонувати визначення поняття «правовий статус реєстрового козацтва» в рамках природно-правової парадигми у її зв'язку з юридичною практикою, пов'язаною з функціонуванням інституту наймання в епоху середньовіччя;

– простежити за зародженням інституту найму на військову службу, виявити фактори, що сприяли появі реєстрового козацтва в Україні;

– виявити особливості становлення та функціонування реєстрового козацтва у правовій реальності доби, що досліджується;

– визначити місце реєстрового козацтва як суспільної верстви в умовах станового суспільства Речі Посполитої;

– розкрити основні риси, що визначають правовий статус реєстрового козацтва як лицарської корпорації та реєстрового козака як фізичної особи, показати відмінності між ними;

– здійснити видову та змістову характеристику джерел права, що регулювали організацію діяльності реєстрового козацтва протягом усього періоду його існування;

– простежити за динамікою трансформації прав та обов'язків реєстрового козацтва, виявити особливості правового регулювання його діяльності в умовах найму, здійсненого правителями інших країн, та у власній державі (Війську Запорозькому);

– встановити межі міжнародної правосуб'єктності реєстрового козацтва.

Об'єктом дослідження є правова класифікація інституту реєстрового козацтва та його місце в механізмі становлення української державності у XV – XVIII ст.

Предметом дослідження є правовий статус реєстрового козацтва в Україні.

Методи дослідження. Обґрунтованість теоретичних положень, узагальнень, висновків та рекомендацій щодо подальшого розроблення теми, а також достовірність результатів дослідження забезпечено застосуванням філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання.

Серед філософських методів і підходів важлива роль належить діалектиці. На основі принципів всезагального зв'язку, повного і всебічного аналізу, детермінізму і причинності зосереджено увагу не стільки на формальних як на сутнісно-змістових суперечностях предмета дисертаційного дослідження, а саме: аналізується проблема правового статусу українського реєстрового козацтва з урахуванням властивих для середньовічного інституту наймання соціальних, політичних і функціональних рис та особливостей підрозділи (1.2, 1.3). Використання принципу всезагального зв'язку дозволяє простежити за правовим забезпеченням статусу реєстрового козацтва на окремих його етапах у відносно незмінному стані, в умовах статичності (підрозділ 3.1); принцип розвитку дає можливість всебічного його вивчення в еволюційній динаміці (розділи 2-3); принцип повного і всебічного дослідження кореспондується із проблемою пізнання правового статусу реєстрового козацтва в Україні співвідносно з економічними, політичними, соціальними процесами, що мали безпосередній вплив на характер функціонування інституту реєстрового козацтва в цілому та в умовах окремих державних утворень, влада яких поширювалась на українські землі в досліджуваній період (підрозділи 2.1-2.3; 3.1-3.3); принцип детермінізму і причинності відіграє фундаментальну роль у логіці пізнання і методології вивчення правового статусу реєстрового козацтва (підрозділи 1.1-1.2). Зазначені принципи в сукупності і кожен зокрема дозволили сформулювати системне уявлення про трансформацію правового статусу реєстрового козацтва залежно від функціонування його в умовах національної державності чи при виконанні властивих йому функцій у складі інших держав.

Використання методу герменевтики зумовлене насамперед необхідністю адекватного вивчення та інтерпретації архівних матеріалів, текстів правових пам'яток, що дало можливість забезпечити доказовість узагальнень та висновків (підрозділ 1.1).

Поєднання методів індукції та дедукції, застосування методу сходження від абстрактного до конкретного сприяло визначенню об'єкта і предмета дослідження. Структурно-функціональний метод застосований для з'ясування організаційно-правових засад формування реєстрового козацтва та його структурної інституалізації. Системний підхід використаний із метою аналізу сутності та змісту правового статусу реєстрових козаків, особливостей їхнього функціонування в окремих державах, до складу яких входили території сучасної України. Проблемно-хронологічний метод сприяв здійсненню історіографічного аналізу літератури (розділи 1-3).

Застосування спеціальних методів юридичної науки здійснено з позицій соціолого-правового підходу, який виокремлюється із існування юридичних явищ не лише в державі, але й у позадержавних структурах. Це дало

можливість спростувати окремі міфологеми, зокрема, про становий характер реєстрового козацтва у період його формування; про системну ворожнечу і протистояння з низовим запорозьким козацтвом; про винятково національний характер реєстрових козацьких формувань тощо.

Серед спеціальних методів юридичної науки застосовано формально-юридичний (догматичний), який сприяв виявленню тенденцій законодавчого процесу у державах, під юрисдикцією яких перебувало реєстрове козацтво (розділи 2-3). Застосування порівняльно-правового методу дало змогу виявити особливості трансформації правового статусу реєстрового козацтва на окремих етапах його еволюції (підрозділи 2.3, 3.3). Із застосуванням історично-порівняльного методу розкрито загальні та особливі риси процесуальної і функціональної динаміки інституту реєстрового козацтва в Україні (розділи 2-3). У рамках інтеграції наукового знання було використано й інші загальнонаукові та конкретно-наукові методи.

Науково-теоретичну основу дисертації становлять роботи українських учених-правників, які актуалізували проблематику: теоретико-правову (С. Бобровник, Ж. Дзейко, Н. Крестовська, Б. Малишев, М. Мірошниченко, Н. Пархоменко, Ю. Шемшученко та інші) та історико-правову (В. Антонович, І. Бойко, І. Гриценко, М. Грушевський, М. Кобилецький, М. Костомаров, М. Никифорак, В. Прус, В. Сергійчук, С. Стороженко, Т. Чухліб, Б. Черкас, О. Шевченко та інші).

Нормативною основою дослідження стали нормативно-правові акти Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, українських гетьманів, договори Війська Запорозького з іноземними державами.

Емпіричну основу дослідження становлять опубліковані матеріали, архівні документи, виявлені в ЦДІА України та Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, статистичні дані про кількісний і національний склад реєстрового козацтва.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній історично-правовій науці досліджень, у якому здійснено системний аналіз закріплених у джерелах права свобод, прав, обов'язків, відповідальності реєстрового козацтва протягом усього періоду існування, відповідно до яких здійснювалася кореляція основного суб'єкта правовідносин як юридичної чи фізичної особи. Конкретизовано наукова новизна основних положень дисертації полягає в тому, що в ній

вперше:

– запропоновано визначення поняття «правовий статус реєстрового козацтва», під яким вбачається сукупність обумовлених звичаєвими нормами козацького права та закріплених середньовічним договором найму (наймання) обов'язків, прав і привілеїв найманців, що регулюють їхнє фактичне становище у відносинах із Низовим Військом Запорозьким і правителями середньовічних держав (ініціаторами укладання договору) та впливають із належності до реєстрових козаків;

– доведено, що у Речі Посполитій реєстрове козацтво не стало окремим суспільним станом, адже права та вольності лицарської корпорації мали тимчасовий характер і були чинними лише до набору нового реєстру; існував інститут «випищиків», за яким будь-хто із числа реєстровців міг бути повернутий до попереднього, у тому числі й залежного стану, та позбавлений козацьких «прав і вольностей»; лицарська корпорація не мала своєї презентації в органах законодавчої влади, а лише делегувала своїх представників у разі необхідності;

– опираючись на польське королівське та сеймове законодавство, договори з польською адміністрацією, правові акти гетьманської влади, договірні статті з московськими царями продемонстровано генезу реєстрового козацтва, відповідно до якої воно пройшло шлях від типового для середньовіччя найманства до перетворення його у збройні сили української держави – Війська Запорозького;

– показано взаємини реєстрових козаків з іноземними державами, статус яких свідчить, що договори чи переговори про надання військової допомоги таким країнам як Священна Римська Імперія (Габсбурзька Австрія), Кримський ханат, Московія, вивели козацтво на рівень корпоративного суб'єкта міжнародного права;

удосконалено:

– положення, яке доводить обґрунтованість висновку про те, що практики наймання козаків на військову службу як служебників та сторожі склалася задовго до його юридичного оформлення у Речі Посполитій, адже вона фіксується у 1520-х рр. в умовах перебування українських територій у складі Великого князівства Литовського, де козаки відбували військову службу за рахунок місцевих бюджетів;

– *висновок* про те, що реєстрове козацтво стало рушійною силою національного руху, яке в умовах відсутності власної державності заявило про право українського народу на самовизначення, а пізніше, ставши збройними силами Української гетьманської держави (Війська Запорозького), визначало напрями її формування та розвитку;

– *твердження* про те, що реєстрове козацтво як юридична особа мало окремий правовий статус, який визначався через його компетенцію – права, свободи й обов'язки, зафіксовані у нормативно-правових актах країн, що використовували корпорацію козаків як військову структуру у власних інтересах;

дістали подальшого розвитку:

– *положення* про те, що правовий статус особи може обумовлюватися також природними правами і обов'язками людини, які не закріплені в нормативно-правових актах, але відносяться до суб'єктивних прав і обов'язків особи;

– *теза* про те, що окремим військовим начальникам і командирам як фізичним особам влада інколи надавала індивідуальні привілеї (встановлювали рівень заробітної плати, інші майнові преференції), а норми

звичаєвого козацького права здебільшого регулювали щоденне військове життя, побут, судовий процес, інститути самоврядування тощо;

– *відомості* про динаміку трансформації прав та обов'язків реєстрового козацтва, які характеризувалися ігноруванням владою Речі Посполитої умов договору з ними, широким застосуванням імперативних норм щодо них; певними правовим гарантіями, а також перетворенням на закритий ієрархічний суспільний стан за доби Української гетьманської держави (Війська Запорозького); поступовим звуженням прав і вольностей козаків в умовах ліквідації царизмом української державності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані в результаті дослідження теоретичні положення та висновки можуть бути використані для подальшого вивчення проблем виникнення, функціонування інституту реєстрового козацтва та осмислення важливих історико-правових засад становлення української державності. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися:

– у науково-дослідній роботі щодо поглиблення наукових студій з історії українського козацтва та удосконалення наукових концепцій його дослідження (акт впровадження Музею Гетьманства в м. Києві від 24 жовтня 2017 р.; акт впровадження Білоцерківського краєзнавчого музею № 106/17 від 23 жовтня 2017 р.);

– у навчальному процесі – при підготовці лекцій із дисциплін «Історія українського права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн» (акт впровадження у навчальний процес Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Україна» від 03.10.2017 р.; акт впровадження у навчальний процес юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 13.10.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднені на Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів і докторантів «Актуальні проблеми українського законодавства. Філософсько-культурологічні дослідження» (м. Біла Церква, 14–15 травня 2015 р.), на XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах євроінтеграції» (м. Біла Церква, 21-23 травня 2015 р.), на XII Міжнародній науковій конференції молодих вчених та студентів «Від громадянського суспільства - до правової держави» (м. Харків, 22 квітня 2016 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 20 травня 2016 р.), на Державній науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів і докторантів «Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті» (м. Біла Церква, 19-20 травня 2016 р.), на Державній науково-практичній конференції «Аграрна наука – виробництво. Актуальні проблеми законодавства України» (м. Біла Церква, 17 листопада 2016 р.), на III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М.С. Грушевського)» (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.).

Публікації. Головні теоретичні положення, висновки та узагальнення відображено у п'яти наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, одна із яких оприлюднена в журналі, що входить до науково метричної бази, а також у семи тезах виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (307 найменувань на 31 сторінці). Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, із яких основний текст викладено на 191 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, показано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету й завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведені дані про апробацію та відомості про публікації результатів дослідження.

Розділ 1 «Стан наукового дослідження правового статусу реєстрового козацтва та теоретико-методологічні аспекти дослідження» складається з трьох підрозділів, містить характеристики стану дослідження проблеми, основні теоретико-правові поняття з метою, здійснено характеристику джерел та запропоновано визначення «правового статусу реєстрового козацтва».

У *підрозділі 1.1 «Стан наукового дослідження проблеми»* здійснено аналіз історіографії реєстрового козацтва у науковій літературі різноманітних дослідницьких шкіл та окремих наукових напрямках. Її запропоновано класифікувати на чотири групи: праці дореволюційних вчених, блок радянської історіографії поділено на два періоди - роботи Комісії для виучування історії українського права (1920 роки) і дослідження 1930-1980-х років, зарубіжна література та праці сучасних українських дослідників.

Серед істориків та правників Російської імперії виокремлені праці В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, М.М. Костомарова, М.А. Максимовича та інших. У 1920-х роках плідно на цьому дослідницькому напрямку працювали М.П. Василенко, І.П. Крип'якевич, І.М. Каманін та інші. Серед сучасних дослідників виділяються роботи І.Й. Бойка, Ю.А. Мицика, О.О. Шевченка та інших. Літературу української діаспори представляють Д. І. Дорошенко, А.І. Яковлів та інші. Європейські праці представлені такими вченими як К. Горські, В. Хохвілд, А. Левицький, Т. Мацієвський.

Систематизовані матеріали, що становлять джерельну базу дослідження, поділені на правові акти органів польської та литовської влади, правові пам'ятки Війська Запорозького, акти російського царату та органів, що його представляли в Україні. Використовувалися як опубліковані збірки, так і вперше виявлені документи з фондів ЦДІА України та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Стверджується, що наявні праці не відстежують еволюцію правового статусу реєстрового козацтва впродовж усього періоду його існування.

У *підрозділі 1.2* «Методологія дослідження правового статусу реєстрового козацтва» здійснено узагальнення досвіду методологічного обґрунтування історико- та теоретико-правових проблем вивчення правового статусу загалом та реєстрового козацтва зокрема.

Доведено, що найбільше дієвими для дослідження правового статусу реєстрового козацтва є такі методологічні підходи: антропологічний, що визначає людину як головну категорію суспільного буття, сприяв виявленню правового статусу реєстрових козаків як фізичних осіб та аналізу їхніх особистих прав та вольностей у складі озброєної лицарської корпорації; феноменологічний підхід дає можливість з'ясувати правовий статус козацтва особливого правового феномену; герменевтичний – застосовується для тлумачення насамперед історичних та правових пам'яток доби, що досліджується; цивілізаційний – дає змогу встановити місце реєстрового козацтва у загальній структурі тогочасного українського суспільства та у суспільних відносинах тих держав, з якими козаки вступали в договірні відносини. Використовувалися й інші методи, що сукупно дали можливість вирішити основні завдання дослідження.

У *підрозділі 1.3* «Історико-правовий зміст поняття «правовий статус реєстрового козацтва» стверджується, що саме на цю дефініцію покладено основне теоретично-правове навантаження семантики поняття, яке забезпечує розкриття наукової проблеми через сукупність прав і обов'язків, у нашому випадку – реєстрового козацтва з одного боку та реєстрового козака – з іншого.

Доведено, що поняття «правовий статус» містить у собі як юридичний (позитивістський і природно-правовий), так і фактичний (соціальний) сегменти. Запропоновано авторське визначення дефініції «правовий статус реєстрового козацтва», що є істотним внеском у розроблення окресленої наукової проблеми. Термінологічне визначення опирається на синтез сучасного категорійно-понятійного апарату з термінологією козацької минувшини.

Розділ 2 «Нормативно-правове регулювання діяльності реєстрового козацтва у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій» складається з трьох підрозділів, присвячених організаційно-правовим засадам та передумовам становлення й трансформації реєстрового козацтва у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.

У *підрозділі 2.1* «Підстави виникнення та становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському» знайшла підтвердження думка про те, що перші згадки про українське козацтво відносяться до кінця 80-х - початку 90-х роках XV ст. Стверджується, що козацтво у цей період більшою мірою турбувалося за покращення власного добробуту, ніж піклувалося про оборону чужої для себе країни.

Доведено, що формування правового інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському започаткувало себе у 1520-

1530 рр. Ініціаторами його запровадження стали місцеві старости, мешканці міст, замків, острогів, які власними коштами утримували охоронні підрозділи.

У підрозділі 2.2 «Організаційно-правові засади створення реєстрового козацтва у Речі Посполитій» досліджується нормативно-правове забезпечення організації та діяльності реєстрового козацтва в Речі Посполитій з інкорпорованими до її складу українськими землями.

Підтверджена слушність думки сучасної української історіографії щодо започаткування інституту «реєстрового козацтва», пов'язаної з універсалом польського короля Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. Висловлено переконання, що юридичне оформлення інституту реєстрового козацтва сталося у 1578 р. з ухваленням королівського універсалу Стефаном Баторієм, де містяться умови військової служби як реєстровців, так і запорозьких козаків. Зазначено, що реєстрові козаки не перетворилися на окремий стан із відповідними спадково-власницькими привілеями, а залишилися на становищі служебників, яких влада продовжувала винаймати для виконання винятково військових функцій.

У підрозділі 2.3 «Трансформація правового становища реєстрового козацтва в умовах повстанського руху та Національно-визвольної війни українського народу (кінець XVI – середина XVII ст.)» досліджується зміна правового статусу реєстрового козацтва в умовах загострення внутрішньо-політичної ситуації в Україні.

Встановлено, що на переломі двох століть становище українського населення загалом і реєстрового козацтва зокрема істотно погіршилися. Відповіддю на це стали збройні виступи об'єднаних сил реєстрових козаків і українського селянства, які призвели до поразки останніх. Шляхом ухвалення низки нормативно-правових актів, що мали відверто репресивний характер, польська адміністрація намагалася «умиротворити» повстанців. Зазначено, що наступний етап боротьби за розширення козацьких прав та вольностей співпав із розгортанням козацьких заворушень другої чверті XVII ст. Лише придушення повстань дозволило сейму у 1638 р. ухвалити «Ординацію Війська Запорозького реєстрового». Її положеннями вся повнота влади над реєстровими козаками передавалася польській адміністрації. Українське лицарство перетворювалося на один із підрозділів збройних сил Речі Посполитої.

Розділ 3 «Організаційно-правові засади діяльності реєстрового козацтва в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) у середині XVII – XVIII ст.» складається з трьох підрозділів, у яких аналізуються питання правового статусу реєстрового козацтва в умовах формування власної державності та військово-політичного союзу з Московією.

У підрозділі 3.1 «Функціональні обов'язки та соціальне становище реєстрового козацтва» стверджується, що козацтво в другій половині XVII ст. перетворюється на окрему соціальну верству, а в першій половині XVIII ст. формується козацько-старшинського землеволодіння.

Встановлено, що під час Національної революції середини XVII ст. реєстрове козацтво оформилося в окремий привілейований стан, доступ до якого інших суспільних верств ставав дедалі важчим. Зазначено, що в умовах військово-політичного тиску з боку Московського царства, а потім Російської імперії, козацтво продовжує формувати власну вертикаль з окремими структурними елементами – рядовим козацтвом, урядовою старшиною та значним військовим товариством.

Доведено, що поступове відновлення феодальних відносин, зростаючий вплив абсолютизму, наполегливе просування російського законодавства у правову систему України спонукає до відмежування козацького стану від непривілейованих верств населення.

У *підрозділі 3.2 «Динаміка нормативно-правового забезпечення діяльності реєстрового козацтва»* акцентується увага на джерелах права, які забезпечували правову регламентацію діяльності реєстрового козацтва в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому).

З'ясовано, що основним правовим джерелом легітимності реєстрового козацтва були українсько-польські та українсько-московські договори. В умовах Національної революції середини XVII ст. правовий статус реєстрового козацтва спочатку визначали Зборівська та Білоцерківська угоди 1649 р. та 1651 р. відповідно. З 1654 р. правовою основою функціонування реєстрового козацтва стають договори, укладені українськими гетьманами з московськими царями. У зазначених документах реєстрове козацтво визнавалося основою збройних сил Української гетьманської держави, гарантувалася непорушність його прав і вольностей.

Встановлено, що динаміку правового статусу реєстрового козацтва забезпечували правові акти гетьманської влади, зокрема гетьманські універсали, де містилися приписи, що визначали їхні права та функціональні обов'язки. З невдачі І. Мазепи розпочинається період згортання прав та вольностей реєстрового козацтва, яке призвело до його ліквідації російським самодержавством у кінці XVIII ст.

У *підрозділі 3.3 «Трансформація правового статусу реєстрового козацтва в умовах ліквідації Української гетьманської держави (Війська Запорозького)»* зазначено, що внаслідок остаточної втрати української державності правовий статус козацтва був значно обмежений та як суспільний стан інтегрований до загальноросійської структури суспільства.

Встановлено, що російське законодавство поступово стає впливовим регулятором правового статусу козацтва, правовою основою для ліквідації його як окремого військового та суспільного стану шляхом нівелювання здобутих ним прав та привілеїв. Доведено, що завершальним етапом інтеграції реєстрового козацтва до російської правової дійсності стало видання Катериною II 3 травня 1783 р. «Жалуваної грамоти дворянству», що остаточно виокремила реєстровців із загальної маси козацтва та дозволила їм увійти до складу російського дворянства, здійснивши остаточну інтеграцію до існуючої в імперії структури суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що виявляється у з'ясуванні прав, свобод, обов'язків, відповідальності реєстрового козацтва протягом усього періоду його існування. У результаті проведеного дослідження автором сформульовані такі висновки:

1. Поняття «правовий статус» щодо реєстрових козаків використано у двох значеннях: по-перше, з метою дослідження сукупності прав та обов'язків реєстрового козацтва як юридичної особи; по-друге, задля з'ясування статусу реєстрових козаків, старшин, інших військових начальників, яким інколи надавалися особисті привілеї як фізичним особам. Автором запропоновано визначення поняття «правовий статус реєстрового козацтва», яким визнається сукупність обумовлених звичаєвими нормами козацького права та закріплених середньовічним договором найму (наймання) обов'язків, прав і привілеїв найманців, що визначають їхнє фактичне становище у відносинах із Низовим Військом Запорозьким і правителями середньовічних держав (ініціаторів укладання договору) та впливають із належності до реєстрових козаків.

2. Витоки реєстрового козацтва слід шукати у Великому Князівстві Литовському, коли окремі представники місцевого населення наймалися на виконання охоронних функцій не за рахунок центрального бюджету держави, а за кошти з оподаткування міських жителів. Їм доручалося забезпечувати особисту охорону, супровід при виконанні дипломатичних та воєнних місій як центральною, так і уповноваженою для цього місцевою владою.

З іменем канівського та черкаського старости О. Дашковича дослідники пов'язують першу спробу у 1522 р. залучити до державної військової служби на платній основі дніпровських козаків. Проте втілив ідею найму київський воєвода С. Полозович, який у середині 1520-х роках уперше здійснив набір козаків у Києві. Нами не зафіксовано фактів служби українських козаків на користь окремих приватних осіб, хоча ймовірність виконання військових функцій у приватних інтересах місцевої влади категорично не заперечується.

Пропозиції щодо можливості найму на військову службу виходили не від козаків, а від польського короля напередодні проведення Люблінського сейму 1569 р. Політико-правовими причинами появи таких ініціатив було недопущення козацького «своеволия» щодо Кримського ханату та Османської імперії, аби не провокувати на відповідні дії останніх.

3. Правове регулювання прав та обов'язків реєстрового козацтва запроваджувалося положеннями привілею від 5 червня 1572 р., за яким реєстровці вилучалися із підпорядкування місцевих воєвод і старост та підлягали владі коронного гетьмана. За державну військову службу для них встановлювався відповідний рівень заробітної плати та окремі привілеї. Старший очолював не лише реєстрових, а й низових козаків. Йому вручалася не лише адміністративна влада над козаками, а й судова. Універсал від 16 вересня 1578 р. дозволив залучити до лав реєстровців і запорозьких козаків.

Жодних преференцій для реєстрового козацтва універсали Сигізмунда II і Стефана Баторія не надавали. Права городових (реєстрових) не виходили за межі повноважень найманого (контрактного) війська, діяльність якого у досліджуваний період мала велике поширення в Європі.

4. У Речі Посполитій реєстрове козацтво не стало окремим суспільним станом, адже права та вольності лицарської корпорації мали тимчасовий характер і були чинними лише до набору нового реєстру; існував інститут «випищиків», за яким будь-хто із числа реєстровців міг бути повернутий до попереднього, у тому числі й залежного стану, та позбавлений козацьких «прав і вольностей»; лицарство не мало своєї презентації в органах законодавчої влади, а лише делегували своїх представників у разі винесення питань, які стосувалися організації діяльності реєстрового козацтва.

Після придушення козацьких повстань кінця XVI ст. польська влада санкціонувала конфіскацію козацького землеволодіння, гетьману дозволялося позбавляти життя повсталих, поновлювала свою чинність норма 1590 р. про посилення контролю за підданими короля з метою недопущення їхньої втечі на Запорозжя, їх визнавали державними злочинцями і позбавляли частини або всього комплексу прав.

5. Аналіз тогочасного нормативного забезпечення функціонування реєстрового козацтва, зокрема польського королівського законодавства, договорів польської влади з українським козацтвом, правових актів гетьманської влади, договорів із московськими царями свідчить про закріплення в них правового статусу реєстрового козацтва, а саме: прийняття козаків на службу, існування козацького війська в умовах відсутності власної державності, гарантуванні козакам окремих прав і привілеїв та в матеріальному забезпеченні їх, здебільшого декларативно, коштом іноземних правителів.

Реєстрове козацтво, перебуваючи під юрисдикцією Речі Посполитої, неодноразово уклало чи вело перемовини про найм на військову службу чи організацію військової допомоги окремим сусіднім країнам. Жодного разу при цьому козаки не були учасниками сепаратних переговорів проти свого сюзерена – польського короля. У таких випадках козацтво виступало в ролі суб'єкта міжнародного права.

Простежено генезу реєстрового козацтва, за якою воно пройшло шлях від типового для середньовіччя найманства до становлення його як основи збройних сил власної держави – Війська Запорозького.

6. Проаналізовано взаємообумовленість соціального становища реєстрових козаків із виконанням ними функціональних обов'язків, зокрема військової повинності. Козаки відбували військову службу, яка потребувала значних витрат за власний рахунок; постійні війни в поєднанні з масовими фортифікаційними роботами за наказом російського уряду призвели до розорення значної частини реєстрового козацтва та їхнього поділу на виборних та підпомічників.

Зміст трансформації прав та обов'язків реєстрового козацтва в умовах інтеграції української держави в імперський конгломерат відбувався відповідно до законодавчих традицій російського абсолютизму. Імперська доктрина проводила політику жорсткого централізму, а реєстрове козацтво мало бути інтегроване до загальноросійської структури суспільних відносин. І лише належність України за політичною культурою до Центральної Європи призвело до посилення у середовищі козацтва бачення Війська Запорозького як окремої держави, а свого правового статусу як спадкоємного та привілейованого у межах суспільних станів Російської імперії.

7. Впродовж усього періоду існування реєстрового козацтва правове регулювання його організації та діяльності здійснювалося різноманітними видами джерел права. У період свого формування воно опиралося на польське королівське та сеймове законодавство (ординації, універсали, інструкції), договори з польською адміністрацією як результат козацько-повстанського руху кінця XVI – першої третини XVII ст., польсько-українські договори у ході Національної революції 1648-57 рр., правові акти гетьманської влади (універсали, листи, інструкції), договірні статті з московськими царями, укази та інші нормативно-правові акти.

З перших років свого існування реєстрове козацтво стало рушійною силою національного руху, яке в умовах відсутності власної державності заявило про право українського народу на самовизначення, а пізніше, ставши збройними силами Української гетьманської держави (Війська Запорозького), визначало напрями її формування та розвитку.

8. У період польського панування права та обов'язки реєстрових козаків характеризувалися ігноруванням владою Речі Посполитої умов договору з ними, ухваленням репресивного законодавства щодо козаків; перетворенням на закритий ієрархічний стан за доби Української гетьманської держави (Війська Запорозького); звуженням прав козаків в умовах ліквідації російським царизмом української державності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.ua*. 2015. № 3. 2015. С. 18–23.

2. Макарчук В.В. «Вольності» або права і свободи українського козацтва у XVI–XVIII ст. – історично-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 16–20.

3. Макарчук В.В. Виникнення українського козацтва крізь призму становлення інституту найму на військову службу у Великому князівстві Литовському. *Соціологія права*. 2016. № 1–2. С. 79–88.

4. Макарчук В.В. Військова повинність як правова засада функціонування реєстрового козацтва в Українській гетьманській державі. *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*. 2016. № 3–4. С. 50–56.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук, що входять до науково метричної бази:

5. Макарчук В.В. Теоретико-правовий дискурс щодо правового статусу реєстрового козацтва. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 2 (16). С. 154–162.

Матеріали наукових конференцій:

6. Макарчук В.В. Набір українських козаків на державну службу. *Актуальні проблеми українського законодавства. Філософсько-культурологічні дослідження: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів і докторантів (м. Біла Церква, 14–15 травня 2015 р.)*. Біла Церква, 2015. С. 25–27.

7. Макарчук В.В. Правовий статус реєстрового козацтва. *Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах євроінтеграції: тези доповідей XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21–23 травня 2015 р.)*. Біла Церква, 2016. С. 118–120.

8. Макарчук В.В. Правове визнання соціальної еліти в середовищі реєстрового козацтва у добу Української гетьманської держави. *XII Міжнар. наук. конф. молодих вчених та студентів: зб. тез доповідей (м. Харків, 22 квітня 2016 р.)*. Харків, 2016. С. 231–235.

9. Макарчук В.В. Теоретико-правовий дискурс щодо правового статусу реєстрового козацтва. *Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті: мат. Держ. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів і докторантів (м. Біла Церква, 19–20 травня 2016 р.)*. Біла Церква, 2016. Ч. 2. С. 57–59.

10. Макарчук В.В. Застосування дефініції «правовий статус» для дослідження прав та обов'язків реєстрового козацтва. *Актуальні питання державотворення в Україні: мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 травня 2016 р.): у 3-х т. К., 2016. Том 1. С. 107–109.*

11. Макарчук В.В. Українське козацтво на державній службі у Великому князівстві Литовському. *Аграрна наука – виробництво. Актуальні проблеми законодавства України: тези доп. Держ. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 17 листопада 2016 р.)*. Біла Церква, 2016. Ч. 3. С. 93–94.

12. Макарчук В.В. До проблеми організації реєстрового козацтва: українські дослідники XIX–XX ст. та «баторієва легенда». *Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М.С. Грушевського): зб. тез доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 листопада 2016 р.)*. Вінниця, 2017. С. 226–228.

АНОТАЦІЯ

Макарчук В.В. Правовий статус реєстрового козацтва в Україні. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і

правових учень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

У дисертації комплексно досліджується правовий статус реєстрового козацтва. У процесі дослідження з'ясовано, що інститут реєстрового козацтва в Україні є своєрідним аналогом військової служби за контрактом. Щоправда, її своєрідність полягає у тому, що найм на військову службу у досліджувану епоху здебільшого здійснювався країнами-агресорами, котрі уклали реєстр про військову службу з козацьким населенням. Саме на нього поклалися обов'язки по охороні кордонів держави у віддалених від центру місцях. І лише період Української гетьманської держави відзначений службою реєстрового козацтва власній українській державі.

Провідною ідеєю роботи є поєднання історичного досвіду з сучасними підходами до поліпшення правового статусу та покращення соціального забезпечення захисників Вітчизни, які в умовах військової агресії з боку Росії на початку ХХІ ст., є вкрай витребуваними як у практичній, так і в науково-дослідницькій площині.

Ключові слова: реєстрове козацтво, правовий статус, Українська гетьманська держава, польсько-литовське законодавство, правові акти гетьманської влади, договірні статті, російське законодавство.

АННОТАЦІЯ

Макарчук В.В. Правовой статус реєстрового казачества в Украине.
– *На правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2017.

В диссертации комплексно исследуется правовой статус реєстрового казачества. В процессе исследования установлено, что институт реєстрового казачества в Украине является своеобразным аналогом военной службы по контракту. Правда, ее своеобразие заключается в том, что найм на военную службу в исследуемую эпоху в основном осуществлялся странами-агрессорами, которые заключали реєстр о военной службе с казацким населением. Именно на него возлагались обязанности по охране границ государства в отдаленных от центра местах. И только в период Украинского гетманского государства отмечен службой реєстрового казачества собственному украинскому государству.

Ведущей идеей работы является сочетание исторического опыта с современными подходами к улучшению правового статуса и улучшения социального обеспечения защитников Отечества, в условиях военной агрессии со стороны России в начале ХХІ в., является крайне востребованной как в практической, так и в научно-исследовательской плоскости.

Ключевые слова: реестровое казачество, правовой статус, Украинское гетманское государство, польско-литовское законодательство, правовые акты гетманской власти, договорные статьи, российское законодательство.

ABSTRACT

Makarchuk V.V. Legal Status of Registered Cossacks in Ukraine. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal studies. – Taras Shevchenko National University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation studies the legal status of the Registered Cossacks on the basis of the analysis of legal acts and administrative practice materials. The legal status of the Cossacks in the Grand Duchy of Lithuania, the Polish–Lithuanian State, the Moscow kingdom and the Russian Empire during the period of Ukrainian ethnic territories being their part in XV–XVIII centuries was analyzed.

The research is based on the legal acts of the Grand Duchy of Lithuania, the kings of the Polish–Lithuanian State, the Ukrainian Hetmans and hetman authorities, treaties and international treaties, as well as on the acts of the Moscow tsarists and the legislation of the Russian Empire. The main normative and legal acts ensuring the formation of the Institute of Ukrainian Cossacks recruiting at the stage of its formation in the Polish- Lithuanian State were the two royal privileges (June 5, 1572 and September 16, 1578), which appointed heads of all Cossacks (registered and low-rank), limited the judicial authority over the vassals and determined the certain level of pay and individual privileges. The legal sources of the registered Cossacks legitimacy during the formation of the Ukrainian Hetman state and its relations with Moscovia were Ukrainian-Polish and Ukrainian-Moscow treaties. By 1652 the legal status of the registered Cossacks was determined by the Zboriv Agreement of 1649 and the Bila Tserkva Agreement of 1651. Since 1654, the Pereiaslav Agreement and the articles of the hetmans with the Moscow tsarist agreements concluded on its basis became the constitutional source of the legal status of the Registered Cossacks. After all, it was the treaty articles that declared the military-political alliance of Cossack Ukraine with the Moscow state and were determined the Registered Cossacks as the basis of the armed forces of the Ukrainian Hetman state and guaranteed the inviolability of the Cossack rights and freedoms.

The study found that the Institute of Registered Cossacks in Ukraine became a kind of analogue of the contract military service. However, its peculiarity is that military service recruiting in the studied time was mostly carried out by the aggressor countries, which entered a register of military service with the local Ukrainian Cossack population. It was the Cossack population whose duty was to protect the borders of the state in the remote places. And it was only in the period of the Ukrainian hetman state (the Zaporozhian Army), which lasted from the middle

of the 17th to the end of the 17th century, that the Registered Cossacks served to its own Ukrainian state. The Registered Cossacks was the second largest population group, after the peasants, during the entire period of the existence of the Ukrainian Hetman state. It was the Cossacks who made the basis of the armed forces of the then Cossack Ukraine. In addition to military service, the ordinary Cossacks, being a significant part of the population of their cities and towns, participated in the restoration of their fortifications and were involved in public works – constructed public buildings, fortifications etc.

At the same time, the institutional and social structuring of the Cossacks is clearly noted during the period of the Ukrainian Hetman state. Also, the social category of the Cossacks forms a holistic system with its structural elements – the ordinary Cossacks, the government officer and a significant military community.

However, the legal status of the registered Cossacks in these states was not constant, it changed under the influence of the following factors: the need to involve the registered as a force to carry out military campaigns against the enemy; border guard; performance of police functions on the territory of the settlement of the Ukrainian (Cossack) population; restraining military forces of the neighboring countries, etc. A comprehensive analysis of the logic, nature, and evolution of the legal status of the Registered Cossacks in the conditions of its functioning in various institutions and in coexistence with diverse legal systems of Europe and Asia remains a pressing issue.

The main idea of the dissertation is the combination of historical experience with modern approaches to improve the legal status and social security of defenders of the Fatherland, which, under the conditions of Russian military aggression at the beginning of the 21st century, is rather topical both in the practical and scientific research areas.

Key words: Registered Cossacks, legal status, Ukrainian Hetman state, Polish-Lithuanian legislation, legal acts of the Hetmanate authorities, treaty articles, Russian legislation.

Гарнітура Таймс. Формат 60x84/16.
Наклад 100. Папір офсетний. Ум.-др. арк. 0,9.
Підписано до друку 19.03.2018. Замовлення 479.

Надруковано в «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.

«МП Леся»
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: (066) 60-50-199, (068) 126-49-26
E-mail: lesya3000@ukr.net